

МРНТИ 16.21.47

А.Б.Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Лексикология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты

ФИТОМОРФТЫ КОННОТАЦИЯЛАРДЫҢ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация. Коннотация бойында тіл тұтынушының танымынан туындаған тұрақты стилистикалық және семантикалық элементтер болады. Коннотация қоғамдағы мәдени дәстүрді сипаттайтын және бағалауыш, эмоционалды реңктегі сөзқолданыстарды бейнелеу мақсатында қолданылады. Сол себепті коннотация мағынаның субъективті-бағалауыштық бөлігі болып саналады. Олай дейгін себебіміз, сөз бойындағы эмоционалды сезім әрбір оқырманға әртүрлі көңіл-күй тудырады. Демек, белгілі бір затты эмоционалды-экспрессивті әсерде қабылдау нәтижесінде оған деген субъективті-модальді көзқарас туатыны байқалады. Осыдан туындаған тұлғалық таным сол дүниені өз бетінше әсерлі танытуға итермелейді, заттың бейнелі мағынасын эмоционалды бояумен әсірелеуге бейімделе бастайды. Кез келген ақиқат дүниені танытуда жеке тұлға өз танымындағы мәдени-тарихи, ұлттық дүниетанымдық, эмпирикалық білімдерін жұмсайды, сол білімі арқылы дүниені өзгеше қырынан танытуға тырысады. Осындай танымдық үдерістер барысында коннотаттық мағыналар туындайды.

Тірек сөздер: коннотация, коннотаттық мағына, фитоморфизмдер, фитоморфтық коннотация, бейнелі сөздер, поэтикалық дискурс.

А.Б.Амирбекова

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
ведущий научный сотрудник отдела Лексикологии,
кандидат филологических наук

ОТРАЖЕНИЕ ФИТОМОРФНЫХ КОННОТАЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. По коннотации язык содержит устойчивые стилистические и семантические элементы, обусловленные познанием потребителя. Коннотация используется с целью описания и оценки культурной традиции в обществе, выражения словоупотреблений в эмоциональном тоне. По этой причине коннотация считается субъективно-оценочной частью значения. Это вызвано тем, что эмоциональное чувство в слове вызывает у каждого читателя разное настроение. Отсюда видно, что в результате восприятия определенного предмета в эмоционально-экспрессивном воздействии рождается субъективно-модальное отношение к нему. Возникшее из этого личностное познание побуждает к самовыражению этого мира, начинает приспособливаться к эмоциональному окрашиванию переносного смысла вещи. Раскрывая любой реальный мир, человек использует свое культурно-историческое, национальное мировоззрение, эмпирические знания, благодаря которым он пытается показать мир под другим углом. В ходе таких познавательных процессов возникают коннотативные смыслы.

Ключевые слова: коннотация, коннотативное значение, фитоморфизмы, фитоморфная коннотация, образные слова, поэтический дискурс.

A.B.Amirbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, leading researcher
of the Department of Lexicology, Candidate of Philological Sciences

REFLECTION OF PHYTOMORPHIC CONNOTATIONS IN A LITERARY TEXT

Annotation. According to the connotation, the language contains stable stylistic and semantic elements conditioned by the consumers' cognition. Connotation is used to describe and evaluate the cultural tradition in society, to express word usage in an emotional tone. For this reason, connotation is considered a subjective-evaluative part of the meaning. This is because the emotional feeling in the word causes each reader to have a different mood. From this it can be seen that as a result of the perception of a certain object in the emotional-expressive influence, a subjective-modal attitude to it is born. The resulting personal cognition encourages the self-expression of this world, begins to adapt to the emotional coloring of the figurative meaning of the thing. Revealing any real world, a person uses his cultural-historical, national worldview, empirical knowledge, thanks to which he tries to show the world from a different angle. In the course of such cognitive processes, connotative meanings arise.

Keywords: connotation, connotative meaning, phytomorphisms, phytomorphic connotation, figurative words, poetic discourse.

Ұлттық сөз өнерімізде бейнелі сөздердің өміршендігі өте терең мәселелерді қамтитыны анық. Әдебиеттану, этнография, мифология, этикалық салт-дәстүрлер аяларынан сыр шертіп, «ұлттық» менталитет жүйесін сөзбен көркемделген сурет іспетті адам санасына әсер етері белгілі. Кез келген автор өз шығармасында өмір шындығын, табиғат көрінісін кейіпкердің көз алдына елестететіндей бейнелеп, сезім дүниесіне әсер ететіндей сурет арқылы көрсететіні мәлім. Ол ең алдымен бейнелі сөздерді қолданады, сол себептен көркемдеу амалының бірегейі *фитоморфты немесе зооморфты бейнелі қолданыстар* болып табылады. Әрбір бейнелі қолданыстың негізінде коннотаттық мағыналар жатады. Ендеше коннотация тек қана тіл білімі ғана емес, әдебиеттану, логика, психология, философия ғылымдарына да ортақ категория ретінде танылады.

Коннотация құбылысының пайда болуына халық санасына етене сіңген ассоциациялар мен сөз мәніндегі ассоциациялық белгілер негіз болады. Бірақ коннотаттық мағыналар жалпы адамзаттық саналы ойлау логикасындағы ассоциациялық белгілерге үнемі бағына бермейді.

Коннотация – бұл тіл біліміндегі арнайы зерттеуді қажет ететін арнайы семантикалық категория. Коннотацияның екіжақты табиғаты сөйлеуші тұтынған тілдік бірліктің жұмсалымындағы экстарлингвистикалық және лингвистикалық факторларды анықтау нәтижесінде ғана нақты анықтала алады. Сөз мағынасы теориясы мәселелерінің қатарында коннотативті мағына компоненттерінің нақты мәнін айырып көрсету әдістері мен амалдары әлі күнге дейін бір жолға, бір бағытқа қойылған емес. Себебі, коннотаттық мағыналардың сөздің семантикалық құрылымы жүйесіндегі арнайы орны мен қабаты анықталған жоқ. Олай дейтін себебіміз коннотация барлық стилистикалық ренкте, яғни теңеу, метафора, экспрессивті, эмоционалды мағыналарда, кез келген бейнелі сөздер мағыналарында көріне алады. Бірақ бейнелі мағынадан коннотаттық мағынаны ажыра-

тып, екі бөлек қабаттағы дүниелер екенін ашып көрсету үшін арнайы белгіленген критерийлері болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда коннотаттық мағынаны ұсынған сөйлеуші коммуниканттың номинативті мағынаға ауыспалы әсерлі реңк беру мақсатында қолданған бейнелі мағынасы белгілі бір ойды айрықша жеткізуді көздегенін сол сәттегі дискурстық жағдаяттан ғана анықтауға мүмкіндік туады [1].

Д.Лихачевтің пікірінше, коннотациялар тілдік тұлғаның әлеуметтенуіне, оның этноментальді болмысына қызмет ететін «этногомосферада» пайда болады. Кейін келе-келе мәтін арқылы, дискурс арқылы тараған сол этногомосферадағы коннотациялар көпшілікке, халыққа жетіп, константалық, яғни тұрақты бейнелі мағынаға айналуы мүмкін. Ал кейбір коннотациялар сол дискурстық жағдаята аясында қолданылатын статусында қалып қоюы мүмкін. Коннотациялардың тарылуы мен кеңеюін анықтау үшін ең алдымен оның лингвистикалық әлеуетін, гетерогенді құрылымын, типологиясын, тілдік семантикалық кеңістіктегі қабатын нақтылау қажет. Ең бастысы, коннотациялар екінші номинативті тілдік бірлік қана бола алатынын ұмытпауымыз керек.

Фитоморфизмдердің көмегімен адамдар өзін қоршаған әлемді танып біледі. Яғни, заттар мен құбылыстардың арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастарды айқындайды, олардың өзара ұқсас және айырым қасиеттеріне үңіледі. Өсімдікке қатысты бейнелі сөздер тек қазақ халқында ғана емес, барлық халықтардың фольклорында да, жазба әдебиетінде де кеңінен орын алып, әдеби персонаждардың портреттерін жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда т.б. баяндауда ұтымды стильдік тәсіл ретінде мейлінше мол қолданылады.

Қазақтың поэтикалық дискурсында фитоморфты бейнелі сөздер (коннотациялар) мынадай қызметтерді атқарады:

1. қоршаған орта кеңістігі туралы ақпарат береді
2. жыл мезгілін бейнелеуге негізделеді
3. лирикалық тұлғаның эмоционалды көңіл-күйін сипаттауда жиі қолданылады
4. этнотанбалық (ұлттық символдық) мағынасы болады.
5. жалпыадамзаттық және ұлттық мәдениет арасындағы ортақ феномендерді таңбалауда қолданылады.

Табиғаттың бір бөлшегі болып саналатын өсімдіктердің болмысы мен қасиеттеріне ұқсау, теңеу, балау арқылы санадағы ойды әсерлі жеткізудің құралына айналған фитоморфтық бірліктердің поэтикалық мәтіндегі көрінісі міндетті түрде коннотаттық мағынаға ие болатыны сөзсіз.

Мәселен, қазақ халқы үшін қарағай ағашы етене таныс. Себебі, бұл ағаш Қазақстанның барлық өлкесінде өседі. Өте биік әрі тік өсетін болмысымен халық жадында терең сақталған. Сонымен қатар қарағайдан ұлттық аспаптар (домбыра, қобыз) жасалатыны да белгілі. Тіпті ыдыс-аяқ түрлері де осы ағаш түрінен жасалады. Демек қарағай ағашы тұрмыс-тіршілікте жиі қолданылатын ерекшелігі арқылы халыққа қажеттілігімен құнды әрі қадірлі болуына орай ұлт санасында таңбалана бастайды. Тіпті тілдік жүйеде ауыспалы мағынада, өзге ұғымдарды сипаттауда қарағайдың ерекшеліктері ұтымды қолданыла бастайды. Оған негізгі дәлелдердің қатарына қарағайға қатысты бірнеше тұрақты тіркестер мен теңеулерді атауға болады.

Әдетте қазақ халқы қарағайдың биіктігін, ұзындығын ассоциациялайды. Мәселен, **қарағай мүйізді** деген бейнелі қолданыс бар. *Шірене тартқан қарағай мүйізді қос өгізді қапталдай ентіге басып әкем келеді («Қазақ әдебиеті»)*. Мүйізі қарағайдай ұзын деген мағынаны білдіреді. Осы аталмыш фитоморфты коннотация бейнелі қолданыс ретінде мүйізді жан-жануарларды сипаттауға бағытталған болатын. Кейін бұл қолданыс беделді, аты елге танымал, абыройласқан деген мағынаны білдіретін «мүйізі қарағайдай» тұрақты тіркесінің тууына негіз болды. *Мүйізі қарағайдай жуан молда да, қызыл молда*

да басқа үйде отырып-ақ куәлерден сұратып оқи беретін деп, алкелін дауласты (С. Торайғыров, Шығармалары).

Осылайша тілімізде қарағайдың әртүрлі қасиеттерін басымдыққа алып таңбалайтын бейнелі әрі тұрақты қолданыстар коннотация қатарын толықтырып отырады. Мәселен, **қарағай басын шортан шалды** деген тұрақты тіркестің мағынасы заман өзгерді, заман азды дегенді білдіреді. Көркем шығармаларда жиі қолданылатын аталмыш тұрақты тіркес зұлмат жылдарында пайда болғанға ұқсайды. І.Жансүгіровтің шығармасында «Қилы-килы заман болып, қарағай басын шортан шалды» деп қолданылады. Қарағайға қатысты мына қолданыс оның биіктігі мен мықтылығын таныту мақсатында туындағанға ұқсайды. **«Қарағай бойы қар жауса, сауысқан жұтамайды»** бейнелі қолданысы әсіресе Кенен Әзірбаев шығармаларында жиі көрініс табады. Ал жалпыұлттық танымда **«қарағайдай»** теңеуі ірі, еңселі, ұзын, зор денелі адамды сипаттауда таңдалып алынатын коннотация деп түсініледі.

Фольклорда жиі кездесетін **«Қарағайдан садақ будырды»** деген фитоморфты коннотация садағын берік қылып қарағайдан жасатты дегенді білдіреді. Бұл коннотацияның астарында қарағайдың берік мықты ағаш екендігін білдіретін білімі ақпарат жатыр. Мәселен, Қазтуған жыраудың жырларында «Қарағайдан садақ будырып, Қыланымды сары жүн оққа толтырып, Жанға сақтау болған жұрт» деген қолданыстар көрініс табады.

Тілімізде **«қарағайды талға жалғау»** тұрақты тіркесі жиі қолданылмаса да, халық жадында терен сақталғаны көркем шығармалар тілінен айқын байқалады. Бұл тіркестің мағынасы – ептеп-септеп күн көру, ебін тауып, ретін келдіру. Әсіресе Абай өлеңдерінде жиі кездеседі. Мысалы,

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап,
Мақтан қуған малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Адамның мінез-құлқын сипаттауда да қарағайдың мықты, төзімді қасиеті ұтымды қолданылған. Халық танымында өжет, қайсар, қайратты мінезді адамды қарағайға қарсы біткен бұтақпен теңестірілуі таңба ретінде маркерленгенін осы тіркестің тұрақталуынан байқаймыз. Демек **қарағайға қарсы біткен бұтақтай** деген бейнелі қолданыс қазақ халқының танымына ғана тән этноконнотаттық мағына деп түсініледі.

М.Мақатаевтың шеберлігі сол – ұқсатылмайтын дүниелерді үйлесімді ұқсатпа білуінде. Мәселен, ақынның шығармаларында қарағайдың бейнесі әсерлі сомдалып бейнеленеді әрі қарағайдың ерекшеліктері арқылы өзге дүниелердің бейнесін танытуда белсенді әрі ұтымды қолданылады. Мысалы, қарағайдың тіп-тік болып өсетін ерекшелігін солдаттай сапқа тұрған қарағайлар деп бейнелейді. **Солдаттай сапқа тұрған қарағайлар, Мел-шішіп қара тастар жатыр текке.**

Ақын теңеулерінің бойында өткір ой мен әсерлі бейне астасып жатыр. Екі нәрсені теңестіріп, олардан ортақ белгі тудырып, бір мағынаны таңбалауын бақылай отырсаңыз, ақынның қандай сезімде, қандай әсерде болғанын, қандай ой айтпақ болғанын аңғарасыз. Ақынның салыстыру арқылы сипаттаған тәсілдері, яғни әрбір теңеуі оның нақ сол кездегі көңіл-күйін де байқатады. Демек, М.Мақатаев бейнелі сөздерді тудыруда, ойын көркемдеп жеткізуде жан-тәнімен сезімге бой алдырады. Мысалы, ақын қарағайды анаға теңестіреді. **Қасиетті қарағай қасиетті анадай.**

Өңірінде жазу тұр қасиетті жарадай.
Күдіретті алыбым, күдіретті таудағы
Қалай сақтап келгесің қасиетті таңбаны?!

Ақынның көркемдік әлемі фитоморфтық бейнелі сөздерге толы. Себебі, оның жан-дүниесіндегі әрбір ой табиғат әлемімен теңестірілген. Ақынның ақындығын танытатын

көрсеткіштің бірі – оның айшықтау тәсілдері. М.Мақатаевтың көркем тіліндегі ақиқат дүниенің бейнелі айшықталу шеберлігі оқырманды елең еткізбей қоймайды. Себебі, ақын сезім мүшелері арқылы қабылдаған, таныған өзіндік көркемдік әлемін нақ осы эпитеттер арқылы дөп жеткізе білген. Мысалы,

Баяғыдай тұнық па бұлақ әні?

Торғын шәлі жамылған қарағайлар

Мың бұралып, кырындап тұра ма әлі.

Ақынның бейнелеу шеберлігіндегі басты ерекшелік – жансызға жан бітіріп, жандыны жансыздандыру, адамзаттың мінезін табиғат құбылыстарымен теңеу, керісінше, табиғатқа тіл беріп, адамша әрекеттендіру. Осылайша бейнелеу тәсілдері арқылы ақын керемет фитоморфты эпитеттерді дүниеге әкелген. Мысалы,

Үрейленіп жартастар, ұмсынады заңғарлар,

Етек-жеңін жия алмай, қымсынады аңғарлар.

Паналаған қарағай бүріменен сабайды,

Бұлақ тентек баладай келекелеп қарайды.

Ақынның индивидуалды-авторлық коннотациялары негізінен натуроморфизмдерден құралады. Оның ішінде өсімдік, жануар, табиғи құбылыстар бейнелі мағынаны тудырушы компоненттер ретінде белсенді қолданылады. Оған мына фитоморфты сөзқолданыстары дәлел бола алады.

Шатынайды қарағай, жүрегінде сызат бар.

Сапқа тұрған шыршалар сұқтанады найзасын,

Шап бергелі даяр тұр шырмауықтар-тұзақтар.

Сары белден шұбатылған шашын жиып күн кетті,

Қазір, міне, түн келеді, түн келуге міндетті.

Сай-жыралар көр сияқты үңірейген, үрейлі

Қарағайлар найзаларын өңменіңе тірейді.

Қарағай дулығасын лақтырып,

Мәз болады жапырақ, құрақ күліп,

Тыңдайды әйел даусын құлақ түріп.

Сықпылықтап төменде бұлақ жағты,

Тоқтата алмай күлкісін құлап қағты.

Билеп ала жөнеліп қарағайлар,

Түн үкісі қанатын бір-ақ қақты.

Демек, ақынның осы бір тұлғалық ерекшелігін, бейнелеу шеберлігін, өлеңдеріндегі бейнелі құндылығын, яғни ақынның көркемдік әлемін ашатын бейнелі сөздерінің астарындағы конноттық мағыналар табиғат әлемімен адам, қоршаған орта, т.б. болмысындағы күрделі ұғымдарды танытуға бағыттайтын поэтикалық дискурс деп қабылдауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Телия В.Н. Коннотативный анализ семантики номинативных единиц. – М., 1985. – 256 б.

[2] Мақатаев М. Таңдамалы шығармалары. 4 томдық. – Алматы, 2004. – 116 б.